

TIJORAT BANKLARIDA NAQD PULSIZ OPERATSIYALAR HISOBINI TASHKIL ETISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Nosirova Feruzaxon Nodirjon qizi

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21671580>

Annotatsiya. Ushbu maqolada tijorat banklarida naqd pulsiz operatsiyalar hisobini tashkil etishning zamonaviy usullari, ularning nazariy va amaliy jihatlari o'rganilgan. Bank tizimida raqamli texnologiyalar, masofaviy bank xizmatlari, mobil banking, internet-banking, elektron to'lov tizimlari hamda avtomatlashtirilgan buxgalteriya dasturlaridan foydalanishning naqd pulsiz operatsiyalar hisobiga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, naqd pulsiz hisob-kitoblarni buxgalteriya hisobida o'z vaqtida va to'g'ri aks ettirish, operatsiyalar ustidan ichki nazoratni kuchaytirish, ma'lumotlarning ishonchliligi va shaffofligini ta'minlash masalalari tahlil qilingan. Maqolada elektron hujjat aylanishi, real vaqt rejimida hisob yuritish, bank operatsiyalarini avtomatik identifikatsiya qilish va zamonaviy axborot tizimlarini qo'llashning afzalliklari ko'rsatib berilgan. Tadqiqot natijasida tijorat banklarida naqd pulsiz operatsiyalar hisobini takomillashtirish, hisob jarayonlarining tezkorligi va aniqligini oshirish hamda operatsion xatarlarni kamaytirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: tijorat banki, naqd pulsiz operatsiyalar, buxgalteriya hisobi, elektron to'lov, raqamli banking, mobil banking, avtomatlashtirilgan bank tizimi, ichki nazorat, elektron hujjat aylanishi.

Kirish. Bugungi kunda iqtisodiyotning raqamlashtirilishi, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va masofaviy bank xizmatlariga bo'lgan talabning ortishi tijorat banklarida naqd pulsiz operatsiyalar hajmining keskin ko'payishiga olib kelmoqda. Bank kartalari, mobil banking, internet-banking, elektron hamyonlar, QR-kod, NFC texnologiyasi va tezkor pul o'tkazmalari orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblar zamonaviy bank faoliyatining ajralmas qismiga aylandi. Mazkur jarayon tijorat banklarida naqd pulsiz operatsiyalar hisobini an'anaviy usullardan voz kechgan holda avtomatlashtirilgan, tezkor va xavfsiz mexanizmlar asosida tashkil etishni taqozo etadi.

Naqd pulsiz operatsiyalar deganda pul mablag'larining jismoniy naqd pul shaklidan foydalanilmagan holda bir hisobvaraqqdan ikkinchi hisobvaraqqa o'tkazilishi tushuniladi. Bunday operatsiyalarga to'lov topshiriqnomalari, bank kartalari orqali hisob-kitoblar, inkasso topshiriqnomalari, akkreditivlar, elektron to'lovlar, banklararo o'tkazmalar hamda mobil ilovalar orqali amalga oshiriladigan tranzaksiyalar kiradi. Ushbu operatsiyalar tijorat banklari uchun nafaqat mijozlarga xizmat ko'rsatish vositasi, balki komissiya daromadlarini shakllantiruvchi muhim faoliyat yo'nalishi ham hisoblanadi.

Tijorat banklarida naqd pulsiz operatsiyalar hisobini to'g'ri tashkil etish bank aktivlari va majburiyatlari holatini haqqoniy aks ettirish, mijozlar mablag'larining xavfsizligini ta'minlash, operatsion xatolarni kamaytirish va moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshirishga xizmat qiladi. Hisob jarayonidagi har qanday xato yoki kechikish mijoz hisobvarag'idagi qoldiqning noto'g'ri ko'rsatilishiga, to'lovlarning o'z vaqtida bajarilmasligiga va bankning ishbilarmonlik obro'siga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli zamonaviy bank tizimida buxgalteriya hisobi operatsiyalarni qayd etuvchi oddiy vosita emas, balki nazorat, tahlil va boshqaruv qarorlarini qo'llab-quvvatlovchi yaxlit axborot tizimi sifatida qaraladi.

Naqd pulsiz operatsiyalar hisobini tashkil etishning asosiy zamonaviy usullaridan biri avtomatlashtirilgan bank tizimlaridan foydalanishdir. Bunday tizim mijoz tomonidan yuborilgan to'lov hujjatini qabul qilish, rekvizitlarni tekshirish, hisobvaraqdagi mablag' yetariligidini aniqlash, operatsiyani tasdiqlash va tegishli buxgalteriya yozuvlarini shakllantirish imkonini beradi. Operatsiyaning barcha bosqichlari yagona axborot tizimida bajarilishi natijasida ma'lumotlarni bir necha marta qo'lda kiritish zarurati kamayadi. Bu esa inson omili ta'sirini cheklab, hisob ma'lumotlarining aniqligi va tezkorligini oshiradi.

Real vaqt rejimida hisob yuritish ham zamonaviy usullardan biri hisoblanadi. Mazkur yondashuvda to'lov amalga oshirilishi bilan mijoz hisobvarag'idagi mablag', bankning majburiyati va tegishli buxgalteriya ko'rsatkichlari darhol yangilanadi. Natijada mijoz o'z hisobvarag'idagi haqiqiy qoldiqni mobil ilova yoki internet-banking orqali kuzatishi mumkin. Bank rahbariyati esa likvidlik holati, to'lov oqimlari va operatsion yuklama haqidagi yangilangan ma'lumotlarga ega bo'ladi. Real vaqt rejimida ishlash bankning moliyaviy holatini tezkor baholash va zarur boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini kengaytiradi.

Elektron hujjat aylanishi naqd pulsiz operatsiyalar hisobining yana bir muhim tarkibiy qismidir. To'lov topshiriqnomalari, memorial orderlar, hisobvaraq ko'chirmalari va boshqa hujjatlar elektron shaklda yaratiladi, tasdiqlanadi, yuboriladi va arxivlanadi. Elektron raqamli imzo, bir martalik parol va biometrik identifikatsiya vositalari hujjatlarning haqiqiyligini tasdiqlashga xizmat qiladi. Elektron hujjat aylanishi qog'oz hujjatlar hajmini kamaytiradi, ma'lumotlarni tezkor izlash imkonini yaratadi va operatsiyalar bo'yicha raqamli nazorat izini shakllantiradi.

1-jadval

Naqd pulsiz operatsiyalar hisobining zamonaviy usullari

Zamonaviy usul	Mazmuni	Hisob jarayoniga ta'siri	Asosiy afzalligi
Avtomatlashtirilgan bank tizimi	Operatsiyalarni yagona dasturiy platformada qayta ishlash	Buxgalteriya yozuvlari avtomatik shakllanadi	Xatolar va qo'lda bajariladigan ishlar kamayadi
Real vaqt rejimidagi hisob	Operatsiyani amalga oshirilgan zahoti hisobvaraqlarda aks ettirish	Qoldiq va aylanmalar darhol yangilanadi	Hisobning tezkorligi oshadi
Elektron hujjat aylanishi	To'lov hujjatlarini elektron shaklda rasmiylashtirish va saqlash	Hujjatlarni qayta ishlash va tekshirish tezlashadi	Shaffoflik va nazorat kuchayadi
Avtomatik solishtirish	Ichki va tashqi tizim ma'lumotlarini taqqoslash	Tafovutlar avtomatik aniqlanadi	Noto'g'ri va takroriy yozuvlar qisqaradi
API integratsiyasi	Bank tizimini boshqa to'lov platformalari bilan bog'lash	Ma'lumotlar avtomatik almashiladi	Xizmat ko'rsatish tezligi ortadi
Sun'iy intellekt nazorati	Shubhali va noodatiy operatsiyalarni aniqlash	Xavfli tranzaksiyalar alohida nazoratga olinadi	Firibgarlik xavfi kamayadi

Manba: O'rganishlar asosida muallif tomonidan tuzildi.

Jadval ma'lumotlari naqd pulsiz operatsiyalar hisobini tashkil etishda birgina texnologiyadan foydalanish yetarli emasligini ko'rsatadi. Samarali tizim avtomatlashtirilgan bank dasturi, elektron hujjat aylanishi, real vaqt rejimidagi hisob va nazorat vositalarining o'zaro integratsiyasiga asoslanishi kerak. Masalan, avtomatlashtirilgan tizim operatsiyani qayta ishlaydi, elektron hujjat uning huquqiy asosini ta'minlaydi, avtomatik solishtirish esa buxgalteriya yozuvining to'g'riligini nazorat qiladi.

Naqd pulsiz operatsiyalar hisobida avtomatik solishtirish usuli alohida ahamiyatga ega. Tijorat banklarida ichki buxgalteriya tizimi ma'lumotlari banklararo to'lov tizimi, protsessing markazi va boshqa tashqi platformalardagi ma'lumotlar bilan muvofiqlashtirib borilishi lozim. Avtomatik solishtirish tizimi operatsiyaning sanasi, summasi, hisobvaraqa raqami, tranzaksiya identifikatori va komissiya miqdorini taqqoslaydi. Tafovut aniqlanganda tizim mas'ul xodimga avtomatik xabar yuboradi. Bu usul noto'g'ri hisobvaraqa o'tkazilgan, takroran qayd etilgan yoki texnik sabab bilan yakunlanmagan operatsiyalarni tez aniqlash imkonini beradi.

Bank tizimlarini API orqali boshqa platformalar bilan integratsiya qilish ham hisob jarayonini takomillashtiradi. Korxonaning buxgalteriya dasturida yaratilgan to'lov hujjati API orqali bankka yuborilishi, bank tomonidan bajarilgan operatsiya natijasi esa avtomatik ravishda korxona hisob tizimida aks ettirilishi mumkin. Bu ma'lumotlarni qo'lda kiritish zaruratini kamaytirib, bank va mijoz o'rtasidagi axborot almashinuvini tezlashtiradi. Shu bilan birga, API integratsiyasida ma'lumotlarni shifrlash, foydalanuvchini aniqlash, kirish huquqlarini chegaralash va barcha so'rovlarni qayd etish muhim hisoblanadi.

Sun'iy intellekt va katta ma'lumotlarni tahlil qilish texnologiyalari naqd pulsiz operatsiyalar hisobining nazorat funksiyasini kuchaytiradi. Sun'iy intellekt mijozning odatiy moliyaviy xatti-harakatlarini o'rganib, keskin farq qiluvchi operatsiyalarni aniqlashi mumkin. Masalan, mijozning odatdagi tranzaksiyalariga nisbatan juda katta summa o'tkazilishi, noodatiy vaqtda to'lov amalga oshirilishi yoki qisqa muddat ichida ko'p sonli operatsiyalar bajarilishi xavf belgisi sifatida baholanishi mumkin. Bunday operatsiya avtomatik ravishda qo'shimcha tekshiruvga yuboriladi. Biroq sun'iy intellekt xulosalari bank mutaxassislari tomonidan ham baholanishi zarur, chunki algoritmnining noto'g'ri ishlashi qonuniy operatsiyalarning asossiz cheklanishiga olib kelishi mumkin.

Zamonaviy hisob usullarini joriy etishda kiberxavfsizlik masalasi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Naqd pulsiz operatsiyalar raqamli muhitda amalga oshirilgani sababli mijoz ma'lumotlarining o'g'irlanishi, hisobvaraqa noqonuniy kirish, zararli dasturlar va soxta to'lov hujjatlari bilan bog'liq xavflar yuzaga keladi. Shu bois tijorat banklarida ko'p bosqichli autentifikatsiya, ma'lumotlarni shifrlash, xodim vakolatlarini cheklash, operatsiyalar tarixini saqlash va xaxira tizimlarini yaratish zarur. Bitta xodimning operatsiyani bir vaqtning o'zida yaratishi, tasdiqlashi va yakunlashi cheklanishi lozim. Vazifalarning ajratilishi bank ichki nazoratining asosiy tamoyillaridan biridir.

Naqd pulsiz operatsiyalar hisobini takomillashtirishda bank xodimlarining malakasi ham muhim o'rin tutadi. Eng zamonaviy dasturiy ta'minot ham undan foydalanuvchi mutaxassis yetarli bilimga ega bo'lmasa, kutilgan natijani bermaydi. Bank buxgalterlari axborot texnologiyalari, elektron to'lov vositalari, kiberxavfsizlik va moliyaviy nazorat bo'yicha muntazam ravishda malaka oshirib borishi kerak. Shuningdek, bankning hisob siyosati raqamli operatsiyalarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda muntazam yangilanib turishi zarur.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tijorat banklarida naqd pulsiz operatsiyalar hisobini zamonaviy tashkil etish avtomatlashtirilgan bank tizimlari, real vaqt rejimidagi hisob, elektron hujjat aylanishi, avtomatik solishtirish, API integratsiyasi va sun'iy intellekt asosidagi nazorat vositalaridan kompleks foydalanishni nazarda tutadi. Mazkur usullar hisob ma'lumotlarining aniqligi, tezkorligi va shaffofligini oshiradi, operatsion xarajatlarni kamaytiradi hamda mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilaydi. Biroq texnologik yangilanishlar kiberxavfsizlik, ichki nazorat va malakali kadrlar tayyorlash choralari bilan birgalikda amalga oshirilgandagina kutilgan samarani beradi. Shu sababli naqd pulsiz operatsiyalar hisobini takomillashtirish tijorat banklarining raqobatbardoshligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Akhtar, S., Irfan, M., Sarwar, A., Asma and Rashid, Q.U.A. (2019) 'Factors influencing individuals' intention to adopt mobile banking in China and Pakistan: The moderating role of cultural values', *Journal of Public Affairs*, 19(1), e1884. doi: 10.1002/pa.1884.
2. Al-Saedi, K., Al-Emran, M., Ramayah, T. and Abusham, E. (2020) 'Developing a general extended UTAUT model for M-payment adoption', *Technology in Society*, 62, article 101293. doi: 10.1016/j.techsoc.2020.101293.
3. Auer, R. and Böhme, R. (2020) 'The technology of retail central bank digital currency', *BIS Quarterly Review*, March, pp. 85–100.
4. Babayeva, G.Y. (2025) 'Tijorat banklarining to'lov xizmatlarini rivojlantirish masalalari', *Eurasian Journal of Law, Finance and Applied Sciences*, 4(25), pp. 157–164. doi: 10.5281/zenodo.15318680.
5. Gomber, P., Koch, J.-A. and Siering, M. (2017) 'Digital finance and FinTech: Current research and future research directions', *Journal of Business Economics*, 87(5), pp. 537–580. doi: 10.1007/s11573-017-0852-x.
6. Hayitqulov, M.B. (2024) 'Tijorat banklarida naqd pulsiz hisob-kitoblar hisobi va auditini takomillashtirish', *Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi*, 30(1), pp. 44–47.
7. Ключихин, В.А. and Репникова, Ю.В. (2021) 'Специальные банковские счета как инструмент безналичных расчетов', *Закон и право*, 12, pp. 96–99. doi: 10.24412/2073-3313-2021-12-96-99.
8. Mishkin, F.S. (2022) *The Economics of Money, Banking, and Financial Markets*. 13th edn. Harlow: Pearson.
9. Прокофьев, А.В., Татьянников, В.А. and Прокофьева, Е.Н. (2017) 'Новые инструменты безналичных расчетов: специальные банковские счета', *Известия Байкальского государственного университета*, 27(3), pp. 411–418. doi: 10.17150/2500-2759.2017.27(3).411-418.
10. Puschmann, T. (2017) 'Fintech', *Business & Information Systems Engineering*, 59(1), pp. 69–76. doi: 10.1007/s12599-017-0464-6.
11. Singh, S. and Srivastava, R.K. (2018) 'Predicting the intention to use mobile banking in India', *International Journal of Bank Marketing*, 36(2), pp. 357–378. doi: 10.1108/IJBM-12-2016-0186.
12. Stavins, J. (2018) 'Consumer preferences for payment methods: Role of discounts and surcharges', *Journal of Banking & Finance*, 94, pp. 35–53. doi: 10.1016/j.jbankfin.2018.06.013.

13. Usmonov, K.S. (2025) ‘Tijorat banklarida naqd pulsiz operatsiyalari hisobi va uni takomillashtirish yo‘llari’, *Solution of Social Problems in Management and Economy*, 4(2), pp. 42–46. doi: 10.71337/inlibrary.uz.sspme.65963.